

איגרת רחום (עזרא, ד' ו-כד)

אחת הבעיות הקשות הנוגעות בשאלת עריכת ספרי עזרא ונחמיה¹ קשורה באיגרת רחום (עזרא, ד', ו-כד²).

איגרת זו נשלחה ע"י רחום בעל טעם ושמי שפרא אל ארתחששתא מלך פרס, ובה מספרים רחום ושמי למלך על בניית ירושלים, העיר המורדת והרעה, השלמת חומותיה והנחת יסודותיה. הכותבים ממליצים למלך לבטל את הבנייה, שכן אם העיר תיבנה, והחומות יושלמו, תיהפך העיר ליחידה עצמאית, תתנתק משלטון פרס, לא תשלם מסים, ולמלך לא יהיה חלק בעבר הנחר. שטנה זו נשאה פרי, ובעקבותיה מצווה ארתחששתא לבטל את הבנייה. ציווי זה מתבצע במהירות ע"י רחום ושמי עצמם.

איגרת זו אינה מתאימה כלל למסגרת שבה היא נתונה - לא מצד תוכנה ולא מצד זמנה: מצד תוכנה כיצד? הרי שהפסוקים הקודמים - ד', א-ה - סיפרו על בניית הבית, וליתר דיוק - על העיכוב בבניית הבית: "ויהי עם הארץ מרפים ידי עם יהודה ומבלהים [ומבהלים קרי] אותם לבנות וסכרים עליהם יועצים להפר עצתם כל ימי כורש מלך פרס ועד מלכות דריוש מלך פרס". כיוצא בזה הפסוק הנראה כמסכם את האיגרת (ד', כד): "באדין בטילת עבידת בית אלהא די בירושלם והות בנלא עד שנת תרתין למלכות דריוש מלך פרס". אף פסוק זה מדבר כאמור על ביטול בניית הבית. ואילו האיגרת עצמה דנה בבניית העיר, וגרמה לביטול בניית העיר והחומות. עניין הבית לא נזכר באיגרת ולא בקטע כולו ולו במלה אחת. מדוע אם כן שולבה האיגרת במקום זה, וכיצד ניוע לסכם את האיגרת המספרת על ביטול בניית העיר בפסוק המדבר על ביטול בניית הבית? מצד זמנה כיצד? הרי שהפסוק הקודם לקטע דיבר על התקופה ממלכות כורש עד מלכות דריוש. כיוצא בו מדבר הפסוק המסכם על אותה תקופה ומוסיף את השנה המדויקת: "עד שנת תרתין למלכות דריוש". ואילו האיגרת מדברת במפורש על זמן ארתחששתא. מסדר הכתובים מתקבל הרושם כי ארתחששתא מלך בין כורש לדריוש³. אולם דבר זה מן הנמנע הוא, שכן כיום יש בידינו לתאר במידה רבה של ביטחון את סדר מלכי פרס, והוא, כורש (538-530 לפנה"ס), כנבוזי

¹ ספרי עזרא ונחמיה נחשבים ע"י המסירה לספר אחד. ראה סגל, מבוא המקרא (קריית ספר, י-ט), חלק ג, עמ' 757, וזר כבוד בפירושו לעזרא ונחמיה, סדרת דעת מקרא (מוסד הרב קוק, י-ט), מבוא, עמ' 7 (להלן: זר כבוד). תפיסה זו מכוונת כנראה לפשוטו של מקרא ביחס למתנונת הסופית של הספרים, אף שמסתבר כי מתחילה עמד ספר נחמיה לעצמו, ואכמ"ל.

² כללנו בקטע גם את פס ו, שאינו שייך לאיגרת רחום (גם פס' ז אולי אינו שייך לאיגרת), מסיבות שיוברו לקמן.

³ מצאנו בחז' ל"א את הדעה האומרת: "הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחששתא" (סדר עולם רבה, פרק ל'; בבלי, ראש השנה, ג, ע"ב). אלא שכבר כתב שם בעל המאור: "...זהו העולה בידינו לפי מדרש החכמים ודקדוקיהם, אבל הפירוש הנכון לפי הפשט זה שכתבו יומטעם כורש ודריוש וארתחששתא מלך פרס" - ג' מלכים היו, והרי הוא כאילו אמר 'מלכי פרס', כי כל אחד מהם היה מלך פרס, והשניים הראשונים הוזכרו לעניין בניית הבית, שכורש היה המתחיל, ודריוש המשלים, וסמך להם ארתחששתא המלך האחרון שאף הוא בנה חומת ירושלים כמפורש בדברי נחמיה, ובכולן נתקיימה נבואת ישעיה 'ובנו בני נכר חומותיך ומלכיהם ישרתונך'. לפיכך סמכן הכתוב לשלושה מלכים הללו, והזכירן בזה אחר זה להזכיר שבחן וזכותן". כיוצא ב' כתב הראב"ע (דניאל, י"א, ב): "וזהו יומטעם כורש ודריוש וארתחששתא מלך פרס, ועל דרך הפשט, אילו היה מלך אחד, היה כתוב 'כורש הוא דריוש הוא ארתחששתא' כמשפט הלשון". וראה דברי הראב"ע בספרו שפה ברורה (מהדורת גבריהל הירש ליפמאן, פיורדא, התקצ"ט, עמ' ח-ט): "...כי כל איש דעת יבין שג' מלכים היו". וכן דעת הרד"ק (וצי, ב', כב): "וידענו כי כן היה, רק לא מצאנו ספרים הקדמונים לדעת המלחמות שהיו בימי דריוש זה הפרסי ובימי ארתחששתא המולך אחרייו". מכאן למדנו, כי לדעת ראשונים אלו, מאמר חז"ל זה הוא על דרך הדרש, ובא לבטא רעיון מסיים. וראה במאור עיניים לר' עזריה מן האדומים, אמרי בינה, פרק י"ח, שהאריך בסוגיה זו, והביא מדרשי חז"ל דומים. ועיין מאמרו של ד"ר מ. ברויאר, הוראת ההיסטוריה ואמונת חכמים, שמעתין, גיליון 36-37, אייר, תשל"ג, עמ' 52-62. וראה כעת על נושא זה בהרחבה בספרו של שמואל הכהן, מבוא לספרי שיבת ציון במקרא הוצאה אוניברסיטת בר אילן, תשמ"ח) עמ' 59-79, ובספרות המצוינת שם. במאמר מוסגר נעיר, כי מרש"י לגמ' שם ומתד"ה וארתחששתא, עולה, כי כורש, הנזכר במאמר זה אינו כורש בעל ההצהרה, אלא שמו האחר של דריוש.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

(522-529), דריוש (486-521), אחשוורוש (465-485), ארתחששתא (424-464)⁴. כיצד אם כן יכול מאורע שאירע בזמן ארתחששתא לגרום לעיכוּב בבניית הבית, שכבר הושלם קודם לכן בזמן דריוש?

שאלות אלו נידונו בתחילת המחקר החדש על ספרים אלו, ושימשו נקודת מוצא לבחינת עריכתם של ספרי עזרא ונחמיה⁵.

תחילה רווחה במחקר הדעה⁶, כי בעיה זו מלמדת על חוסר ידיעותיו של עורך ספרים אלו⁷ בכרונולוגיה של מלכי פרס ובסדר המאורעות של אותה תקופה. ע"פ דעה זו שייך אמנם קטע זה לתקופה מאוחרת, והעורך סבר בטעות כי ארתחששתא מלך בין כורש ודריוש, ומשום כך שילב אותו במקום זה⁸. דעה זו נדחתה ע"י חוקרים ופרשנים משלושה טעמים: א. קשה להניח, שלעורך הספר, שחי זמן לא רב לאחר המאורעות, כבר נשתבשו סדרי הזמנים עד כדי כך⁹. ב. הספר עצמו מוכיח מתוכו על התמצאות העורך בסדרי הזמנים, שהרי הספר פותח בתקופת כורש, עובר לבניית הבית בזמן דריוש, ומסיים בעליות עזרא ונחמיה בזמן ארתחששתא. יתר על כן: סדר הזמנים מפורש בעזרא, ו' יד: "ושבי יהודיא בנין ומצלחין... ומנעם כורש ודריוש וארתחששתא מלך פרס"¹⁰. ג. קשה להניח, כי שינוי נושא כל כך בולט נעלם מעיניו של העורך.

דעה רווחת יותר היא¹⁰, כי העורך היה מודע למשניותו של הקטע ואעפ"כ הביאו כמעין מאמר מוסגר. לפי דעה זו, פס' ד', כד, ממשיך את ד', ה, שהרי בשניהם מסופר על העיכוּב בבניית הבית עד זמן דריוש. חזרה זו נקראת "חזרה מקשרת", והיא מהווה סימן מובהק למאמר מוסגר¹¹. לפי דעה זו לא בא מאמר מוסגר זה אלא דרך אגב. כיוון שסופר קודם על הפרעות עמי הארץ לבניית הבית ושכירת יועצים על ידם לבטל את הבנייה, הביא העורך דרך אגב שני מקרים של כתיבת שטנה, אע"פ שזמנם אחר ותוכנם שונה. פירוש זה נדחה - ובצדק - ע"י יחזקאל קויפמן. טענתו העיקרית היא, כי פס' כד אינו חוזר על פס' ה, שהרי פסוק ה מדבר רק על הפרעות, ואילו פס' כד מספר על ביטול הבנייה. נמצא, כי בין שני פסוקים אלו צריך לבוא מאורע המסביר את סיבת הביטול. כמו כן, הטעמים קויפמן, כי פס' כד ממשיך בלשונו את פסוק כג: "...אדין... רחום ושמשו... אזלו בבהילו לירושלם... ובטלו המו" (כג) "באדין בנולת עבידת בית אלהא די בירושלם והות בטלא עד שנת תרתין למלכות דריוש מלך פרס" (כז). מכאן מסיק קויפמן, כי "לדעת המחבר, ביטול המלאכה עד שנת שתיים לדריוש הוא תוצאה של השטנה". על טענות אלו ניתן להוסיף, כי עצם הבאת מקרי שטנה בדרך אגב למרות חריגתם הבולטת מהנושא - אינה מובנת כלל. מה לו לעורך להביא מקרי שטנה נוספים, ומה הועיל בכך?

⁴ עיין בנספחות לפירוש עזרא ונחמיה בסדרת דעת מקרא, ובנספחות לתרי עשר בסדרה זו. וראה אנציקלופדיה מקראית, ערך כרונולוגיה (כרך ד, טורים 303-308) וערך פרס (כרך ו, טורים 591-596).

⁵ סיכום הדיון בסוגיה זו נמצא אצל קויפמן, תולדות האמונה הישראלית (מוסד ביאליק, ים; דביר, ת"א), כרך ח(ז), עמ' 209-210, ובנספח שם, עמ' 522-527; ושם מסוכמות הדעות השונות ודעתו שלו. לנוחיות הקורא נפנה בהערות למקור זה ומשמם יוכל הקורא להגיע למקור של כל דעה ודעה.

⁶ עיין בהערה 5.

⁷ לדעת חז"ל בברייתא (בבא בתרא, יד, ע"ב) היה עורך הספר (או חלקו) עזרא. הראשונים התיירו לעצמם לחלוק במקומות שונים על ברייתא זו. ראה ר' יוסף קרא לשמואל א', ט', ו, ואברבנאל, הקדמה ליהושע, ועוד.

⁸ גישה זו אינה תואמת את אמונתנו בדבר קדושת ספרי המקרא. אעפ"כ דנו בדברים לגופם, כדי שמסקנתנו תוכל לעמוד מכוח הכתוב עצמו.

⁹ ברור כי לדעת חז"ל, שהעורך היה עזרא אשר פעל כששים שנה לאחר בניית הבית, הנחה זו היא בלתי אפשרית. גם לדעת המאחרים כתיבתו עד לתחילת תקופת יוון נראה שהנחה זו היא קשה.

¹⁰ עיין הערה 5. בדעה זו מחזיק זר כבוד, בפירושו בסדרת דעת מקרא.

¹¹ עיין רש"י לשמות, ו', כט: "הוא הדיבור עצמו האמור למעלה 'בא דבר אל פרעה מלך מצרים', אלא מתוך שהפסיק העניין כדי לייחסם חזר עליו להתחיל בו" וראה רמב"ן לשמות, ד', ט: "...כבר מצאו בעלי הלשון שדרך הרבה מקראות לכפול תיבות לנחץ ולחזק או בעבור מיצוע ארוך שבא ביניהם", ורמזו בדבריו לר' יונה אבן ג'יאנח בספר הרקמה (מהדורת וילנסקי, ברלין, תרפ"ט), כרך א, עמ' רצא, שער כו (כה) (ולא לרד"ק, כפי שציין שם הרב שעוועל).

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

משום כך ניסה קויפמן לפתור את הבעיה בדרך שונה לחלוטין.

לדעתו, כיוון שברור כי העורך ידע את סדר הזמנים, ואעפ"כ הביא את שטנת רחום כסיבה לביטול הבנייה עד זמן דריוש, על כורחנו אנו אומרים, כי איגרת רחום שייכת לזמן שבין כורש לדריוש. מכיוון שבין כורש לדריוש מלך כנבוזי בלבד, חייבים אנו לומר כי איגרת רחום נשלחה אל כנבוזי¹². מכאן מסיק קויפמן, כי השם ארתחששתא הוא שיבוש מאוחר מהשם כנבוזי. בהמשך לכך נאלץ קויפמן לומר, כי פסוק ו המדבר על השטנה בזמן אחשורוש - שאף הוא מאוחר לדריוש - פסוק זה הוא לדעתו תוספת מאוחרת, שהרי מלבד כנבוזי אין מלך נוסף בין כורש לדריוש - שניתן לשייך אליו שטנה 810. את החרیגה העניינית מביטול בניית הבית לביטול בניית העיר מנסה קויפמן לתרץ באריכות רבה, ונביא את דבריו כלשונם: "ב-ד', א-ה, מסופר על ההפרעות לבניין הבית. יש לשער, שההפרעה העיקרית הייתה זו שהצרים לא נתנו לעולים להכין את צורכי הבניין. העיר הייתה פרוצה, 'בתים בנויים' לא היו. העולים השתכנו איך שהוא בבתיים שמצאו בעיר או בבקתות קטנות, האוכלוסיה הייתה דלה ומפוזרת. מפני זה יכלו הצרים לא רק לגזול בדרכים חומרים שהוליכו העירה, אלא הם יכלו גם בקלות להסתן לתוך העיר ולגנוב כלי עבודה וחומרי בניין או גם להרוס מה שהצליחו לבנות. מפני זה יש לשער, שאחרי שנים אחדות של מאמצי שווא בין כורש לדריוש החליטו העולים לשים קץ למצב זה ולבנות תחילה את העיר כדי להפסיק את הסתננות הזרים. רשיון לבנות את העיר לא היה. העולים גם ידעו שמנקודת השקפת השלטון בניין החומה עשוי להיות חשוב יותר מאשר בניין הבתים. מפני זה יש לשער, שהתחילו לבנות במרץ בתים וחצרות וחומות. גם בדרך זו אפשר היה למנוע הסתננות... הצרים מצאו עתה מקום לגבות את חובם. כתבו שטנה למלך, הודיעו שהיהודים בונים את העיר, והשתדלו להוכיח שהיהודים עתידים למרוז במלך (אכ) יעלה בידם לבצר את העיר; מכיוון שלבניין העיר לא היה רשיון, הצליחה השטנה. המלך מצווה על רחום וחבריו למנוע את בניית העיר ברוע. אנו יכולים לתאר לנו איך ביצעו הללו את הפעולה. התפרצו לתוך העיר, גזלו את כלי העבודה ובהמות העבודה, הוציאו את חומרי הבניין, הרסו בניינים בנויים. בפעולה כזו של צוררים לא היה איש יכול לקבוע גבול בין בניין המקדש ובין בניין העיר. 'שומרי החוק' נאמני המלך לקחו הכול, גם מה שהיה נחוץ לבניין המקדש גם מה שהיה נחוץ לבניין העיר".

דעה זו של קויפמן היא דעת יחיד מובהקת, ולא במקרה. הדוחק בשיטתו גלוי לעין. שיטתו מצריכה להניח גם שיבוש בשם המלך וגם ראיית אחד הפסוקים כתוספת מאוחרת, דבר שגם מבחינה מדעית מצריך הוכחות חותכות יותר. מעל לכול בולט הדוחק בניסיונו לבטל את המעבר החד מבניין הבית לבניין העיר. כל דבריו על הקשר ביניהם הם דרשנות מובהקת המרובה בהשערות ותיאורים, ודבר אין להם עם הכתוב.

אם נסכם את שלוש הדעות שהבאנו, נראה, כי הן מייצגות שלושה כיוונים עקרוניים. שתי הדעות הראשונות מודות בזרותו של הקטע מצד תוכנו ומצד זמנו. הדעה הראשונה תולה את סיבת שיבושו במקום זה בטעותו של העורך, ואילו השנייה סבורה כי הקטע הובא במועד כמאמר מוסגר בדרך אגב. לעומת שתי דעות אלו סבורה הדעה השלישית, כי הקטע נמצא במקומו הנכון, ומנסה לבטל את זרותו הכרונולוגית בשינוי השם, ואת זרותו העניינית ע"י אריכות דרשנית.

אנו סבורים, כי כל שלוש הדעות - שוברן בצדן. כבר גילינו דעתנו כי קטע זה שייך לתקופה אחרת מהתקופה המתוארת במקום שבו הוא משולב, ודבר זה לדעתנו אין בו ספק. מאידך כבר הטעמנו, כי העורך היה מודע למשניותו של הקטע. עוד אמרנו, כי הפתרון האומר שהקטע הובא כמאמר מוסגר אינו מניח את דעתנו. אדרבה, הדגשנו - בעקבות קויפמן - כי לשון פס' כד: "באדין בטילת עבדות בית אלהא", והדמיון הלשוני לפסוק כג, מלמדים - כלשונו של קויפמן - כי "לדעת המחבר, ביטול המלאכה עד שנת שתיים לדריוש הוא תוצאה של השטנה".

מהו אפוא פשר דבר, וכיצד ניתן לפרנס סתירה זו?

¹² כך כבר פירש את העניין יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר יא, ב, א-ב, אלא שהכניס לנוסח האיגרת גם את בניין המקדש.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

נראה לנו כי פתרון הבעיה נעוץ בהבדל שבין העובדות לבין עריכתן¹³. כדי לבאר פתרון זה עלינו להקדים ולדון תחילה דיון עקרוני על היחס שבין עובדות היסטוריות ובין הערכתן ועריכתן במקרא.

* * *

דבר ידוע הוא, כי אין עניינו של המקרא בתיאור היסטוריה לשמה. מוסכם על פרשנים וחוקרים כאחד, כי המקרא נכתב מנקודת ראות דתית מוסרית, והתיאור ההיסטורי לא בא אלא לצורך לקח מוסרי-דתי. משום כך אתה מוצא כי במקרים רבים מתעלם המקרא ממאורעות היסטוריים מסוימים המהווים סיבה לתוצאות המתוארות במקרא, ומעדיף לשלב במקומם סיבות רוחניות דתיות. לשון אחר - המקרא אינו מתאר היסטוריה כי אם היסטוריוסופיה. כאמור, גישה זו ידועה, וכבר נכתבו על נושא זה מאמרים רבים¹⁴. אין בדעתי לסכם כאן דיון מפורט זה. ברצוני להעלות בהקשר לכך שאלה אחת בלבד, הנראית בעיניי כשאלה מכרעת בעניין זה, והיא: האם הגישה ההיסטוריוסופית מאפשרת כתיבת עובדות או עריכתן בצורה הנוגדת את התרחשותן ההיסטורית¹⁵?

ייתכן כי בשאלה זו אין דעה אחידה בדברי רבותינו ופרשנינו. לדעתי, ניתן למצוא תשובה חיובית לשאלה זו הן בלברי חז"ל והן בכתבי הפרשנים. לא אחת מוצאים אנו בדברי חז"ל את הביטוי "מעלה עליו הכתוב". ביטוי זה, משמעו, כי העובדה מתוארת במקרא לא לפי התרחשותה ההיסטורית אלא ע"פ הערכתה המקראית. דרך משל, על הפסוק "וילך ראובן וישכב את בלהה פילגש אביו" (בראשית, ל"ה, כב), המוסר לכאורה עובדה היסטורית, אומר ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן: "כל האומר ראובן חטא, אינו אלא טועה, שנאמר: 'ויהיו בני יעקב שנים עשר', מלמד שכולם שקולין כאחד. אלא מה אני מקיים 'וישכב את בלהה פילגש אביו'! מלמד שבלבל מצעו של אביו, ומעלה עליו הכתוב כאילו שכב עמה" (שבת, נה, ע"ב). נמצא, כי לדעת ר' יונתן תיאר המקרא את מעשהו של ראובן לא ע"פ התרחשותו ההיסטורית אלא ע"פ הערכתו המקראית. אין אנו דנים כעת אם מאמר זה הוא פשוט או דרש, ומה הייתה כוונת הדרשן. אפשר, כי מאמר זה הוא דרש בלבד; אעפ"כ עומדת מאחורי דרשה זו התפיסה כי המקרא מתאר לעתים עובדות לפי הערכתן ולא לפי התרחשותן¹⁶.

דברים ברורים בעניין זה שומעים אנו ממרן הראי"ה קוק, זצ"ל, בתשובתו למשה זיידל¹⁷. הרב קוק נשאל על ידי זיידל, כיצד ניתן ליישב בין תיאור התורה על מציאות אדם בגן עדן, חטאו וגירושו, המבטאים ירידה של ההווה, לבין הגישה ההתפתחותית, הרואה את העולם כמתפתח ומתעלה מן הדרגה הנמוכה אל הדרגה העליונה¹⁸. את תשובתו מחלק הרב לשניים. בחלק הראשון מבאר הרב מדוע אין לראות סתירה בין דברי התורה לבין הגישה המדעית ההתפתחותית. בחלק השני מוסיף הרב, כי "הרעיון של ההתפתחות האיטית עומד הוא גם הוא בראשית התפתחותו, ואין ספק בדבר שישנה את צורתו ויוליד חזיונות שבהם נראה ג"כ דליגות המשלימות את חזיון המציאות". לענייננו חשוב החלק הראשון בדבריו, ומפאת חשיבותו העקרונית נביאו כאן כלשונו:

¹³ דרך זו הועלתה ע"י חוקרים שונים, וראה על כך בהמשך.

¹⁴ עיין בקובץ חברה והיסטוריה, הכינוס השנתי למחשבת היהדות, ירושלים, תשי"מ (ערך בידי יחזקאל כהן), מאמריהם של י. אליצור, תפיסת היסטוריה במקרא; מ. מרגליות, הערות לתפיסה ההיסטורית של התנ"ך; י. קיל, על היסטוריה והיסטוריוסופיה במקרא, עמ' 331-351. וראה עוד צבי וינברג לאופייה של ההיסטוריוגרפיה המקראית, הגות ג, ת"א, תשי"מ, עמ' 142-154. מזווית ראייה בקורתית דן בעניין י. א. זליגמן, ממצאות היסטורית לתפיסה היסטוריוסופית במקרא, פרקים ב, ירושלים, תשכ"ט-תשל"ד, 231-275.

¹⁵ ראה מאמרו של פרופ' י. אליצור, 'אמונה ומדע בפרשנות המקרא - עקרונות תחומים ומגמות', בקובץ אמונה דת ומדע, הכינוס השנתי למחשבת היהדות, שנה יא, ירושלים, תשכ"ו, עמ' קכג-קמ. מסקנתנו אינה חופפת את מסקנתו.

¹⁶ העיר על כך ע. חכם במאמרו, אמונה תמימה לעומת מחקר מדעי בפרשנות המקרא, בתוך הגות במקרא - מאסף למחשבה יהודית, ירושלים, תשי"מ, עמ' 122.

¹⁷ איגרות הראי"ה, הוצאת מוסד הרב קוק, י-ס, תשכ"ב, כרך א, עמ' קסג-קסד, איגרת קלד.

¹⁸ השאלה לא נדפסת בקובץ האיגרות. שחזרתי את השאלה ע"פ התשובה.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

"אין זה כלל עיקר של תורה לספר לנו עובדות פשוטות ומעשים שהיו. העיקר הוא התוך, ההסברה הפנימית שבהעניינים וזה יתרומם עוד יותר בכל מקום שנמצא כוח סותר שאנו מתעודדים להתגבר על ידו. עיקרם של דברים נאמרו כבר בדברי הראשונים ובראשם במו"י. והיום הנו. מוכנים להרחיב את הדברים יותר. אין לנו שום נפ"מ אם באמת היה בעולם המציאות תור של זהב שהתענג אז האדם על רוב טובה גשמית ורוחנית או שהוחלה המציאות שבפועל מלמטה למעלה מתחתית מדרגת ההוויה עד רומה, וכך היא הולכת ומתעלה. אצו צריכים רק לדעת שיש אפשרות גמורה שהאדם אפילו אם יתעלה במעלה גדולה, ויהיה מוכן לכל כבוד ועונג, אם ישחית דרכיו, יוכל לאבד כל אשר לו, ויוכל להרע לעצמו ולתולדותיו עד דורות רבים מאוד, וזה הלימוד יוצא לנו מהעובדה של מציאות אדם בגן עדן וחטאו וגירושו. ואדון כל הנשמות יודע עד כמה צריכה להיות עמוקה הרשימה בלב בני"א להיות זהירים מן החטא וכפי אותו העומק ממש באו כ"כ אותיות ע"ז בתורת אמת".

משמעות דברי הרב היא כי בתורת אמת חשובה לעתים האמת המוחלטת יותר מן האמת ההיסטורית.

ע"פ ההקדמה שהקדמנו לעיל נוכל כעת לשוב ולדון בעניינתנו.

כבר אמרנו כי לדעתנו, כדי לפתור את הבעיה יש להפריד בין העובדות ובין עריכתן. אנו סבורים אם כן, כי לפנינו דוגמה מובהקת להבדל שבין העובדות לעריכתן ובין היסטוריה להיסטוריוסופיה. הקטע עצמו, ד', ו-כג, שייך לתקופת ארתחששתא ובניין העיר. שילובו במקומו הנוכחי ולשונו של פסוק כד מעניקים לו ממד חדש. רק בשלב העריכה נתפסת שטנה זו כסיבה לביטול הבית. אע"פ שלא כך קרה מבחינה היסטורית, הרי זה בבחינת 'מעלה עליו הכתוב', שהרי "אין זה כלל עיקר של תורה לספר לנו עובדות פשוטות ומעשים שהיו, העיקר הוא התוך, ההסברה הפנימית שבהעניינים". בניגוד לפסוק בבראשית, ל"ה, אין אנו זקוקים לדרשת חז"ל כדי ללמדנו על ההבדל שבין העובדות והערכתן. כאן הדבר מפורש מתוך הסתירה שבין הקטע ומסגרתו, זהו "הכוח הסותר שאנו מתעודדים להתגבר על ידו". צריכים אנו אם כן לבאר מהו התוך וההסברה הפנימית בענייננו. לשון אחר, מה בא המקרא ללמדנו בכך שהעניק לקטע זה ממד חדש. לפני שנציע את דעתנו בשאלה זו נזכיר כאן שני פתרונות של חוקרים שהלכו בדרך זו של הפרדה בין העובדות ועריכתן.

ש. יפת¹⁹ סבורה כי העורך - כמנהגו - ראה צורך לחזק את דבריו על ההפרעות לבניין הבית שנזכרו בפרק ד', פס' ד-ה. כיוון שלא מצא לפניו מסמך המתאר הפרעות אלו, השתמש העורך במסמך דומה המתאר הפרעות לבניין העיר, אע"פ שהוא שייך לזמן אחר לגמרי.²⁰ יפת הטעימה, כי זהו מנהגו של העורך לאורך כל הספר להביא מסמך מקורי כדי לאמת את דבריו, כגון הצהרת כורש, רשימת העולים, איגרת תנני ועוד.

העובדה שהספר משופע בציטוט מסמכים נכונה היא כשלעצמה, ודורשת התייחסות נפרדת. ואולם מכאן ועד המסקנה כי העורך חייב להביא מסמך בכל מקרה - הדרך ארוכה. קשה להניח כי סיבה זו בלבד תדחה מפניה את האמת ההיסטורית.

הצעה אחרת העלה קוכמן²¹. הוא מאמץ את הדעה²², שמקומו ההיסטורי של המסמך הוא לפני עליית נחמיה. תיאור הפסקת בניית העיר והחומות הנזכר בו הוא שגרם לדיווחו של חנני לנחמיה כי

¹⁹ שרה יפת, ההיסטוריוגרפיה המקראית בתקופה הפרסית, בתוך: ההיסטוריה של עם ישראל - שיבת ציון, ימי שלטון פרס, עם עובד, תשמ"ג, עמ' 182.

²⁰ דעה זו הועלתה ע"י רודולף. ראה קויפמן הנ"ל, עמ' 523, הע' 8.

²¹ עולם התנ"ך, עזרא ונחמיה, עמ' 40.

²² על דעה זו ראה קויפמן, שם, עמ' 522, ובהערה 3 שם.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

"חומת ירושלים מפורצת ושעריה נצתו באש" (נחמיה, א', ג). לדעתו, "שינוי הסדר אינו מקרי, שכן ההתכתבויות בין צרי יהודה ובנימין לבין חצר המלוכה הפרסית היו הרות אסון ליהודה, ואילו שינוי הסדר מעלה תמונה שונה לגמרי; הצלחת הייבתין בשמרין הייתה, לפי תמונה זו, זמנית, ובסופו של דבר נטתה חצר המלוכה לטובת היהודים ברוח הצהרת כורש. מחבר ספר עזרא אמנם יכול היה להשמיט כליל אותו חלק במקור הארמי שעניינו תקופת ארתחששתא, אלא שאילו עשה זאת, היה חייב להביא את הקטע שעליו דילג בחלקו השני של חיבורו המתאר את פעילותו של עזרא בימי ארתחששתא, ובכך היה מטיל צל על תקופת עזרא" - עד כאן לשונו.

הסבר זה נראה בעיני דחוק, שכן התמונה העולה ממיקומו של הסיפור כאן זהה לתמונה שהייתה עולה אילו היה הסיפור ממוקם במקומו הטבעי. גם שם הייתה מתקבלת תמונה של נסיגה זמנית בבניית העיר, ובסופו של דבר נטתה חצר המלוכה לטובת היהודים ע"י עליית נחמיה. ולא עוד, אלא שעליית נחמיה ומעשיו הם בדיוק התיקון להצלחת שטנת הייבתין בשמרין. כמו כן יכול היה העורך לוותר לגמרי על הבאת המסמך, ואין לו חובה להביאו במקום כלשהו.

כללו של דבר, נראה בעיני כי ההסבר צריך לבטא אמת רעיונית עליונה העולה על האמת ההיסטורית. דומה כי אם נעיין במבנה פרקים א-ו' תתבהר אמת זו. הספר פותח בהצהרת כורש המתירה לעלות ולבנות את בית ה' (א', א-ה), עובר לתיאור העלייה ותחילת הבנייה (א', ו- ג', יג), מתאר את איגרת רחום שגרמה לביטול הבנייה (ד', א-כד), ממשיך בתיאור חידוש הבנייה ביזמת חגי וזכריה "נביאייה די אלהה" ובסיועם (ה', א-ב), מתאר את איגרת תנתי ודחייתה ע"י דריוש (ה', ג-ו, יג) ואת סיומה המוצלח של הבנייה (ו', יד).

ברור, כי נושא הפרקים הוא בניית הבית. את תיאור הבנייה מפסיקות שתי איגרות: איגרת רחום ואיגרת תנתי. נראה לי, כי כל דיון באיגרת רחום לבדה - הריהו בבחינת חצי דבר בלבד. כדי שיעלה בידנו דבר שלם עלינו לדון בשתי האיגרות יחד. ההקבלה שבין שתי האיגרות ניכרת לעין. בשתייהן נשלחות איגרות מאת צרי יהודה ובנימין אל מלך פרס במטרה לבטל את הבנייה. מבנה האיגרות דומה ולחן לשונות משותפים²³. דמיון זה לא בא אלא ללמד על ההבדל ביניהן. בעוד שתוצאת הראשונה הייתה ציווי מהמלך "לבטל גבריא אלך", וצורפה לכך אזהרה לשולחים שלא להתרשל במילוי הצו - "וזהירין הוו שלו למעבד על דנה", הרי שבעקבות השנייה ניתן צו הפוך - שלא לבטל את העבודה: "שבקו לעבודת בית אלהא דך יבנון על אתריה". אף שם ישנה אזהרה לשולחים שלא להפר את הצו: "ומני שים טעם די כל אנש די יהשנא פתגמא דנה יתנסח אע מן ביתה וזקיף יתמחא עליה". כשם שבאיגרת הראשונה הצרים הם שסיעו לביטול הבנייה, אף כאן השולחים מצטווים לסייע בהצלחת הבנייה ע"י אספקת צורכי המקדש מנכסי המלך של מידת עבר הנהר.

מהי **לדעת המקרא** הסיבה לשוני שבין שתי התגובות?

נראה, שהמקרא טורח להדגיש זאת היטב: "ועין אלההום הות על שבי יהודיא ולא בטלו המו" (ה', ה), וכן: "ועמהון נביאייה די אלהא מסעדין להון" (ה', ב). ומפורש בסוף הבנייה. "ושבי יהודיא בנין, ומצלחין בנבואת חגי נביאה וזכריה בר עדוא" (ו', יד).

אמור מעתה: העמדת שתי האיגרות זו מול זו מלמדת כי מלכי פרס כשלעצמם מעוניינים היו בביטול הבנייה, "למה ישגא חבלא להנוקת מלכין" (ד', כב), והם דברי ארתחששתא, שציווה על ביטול הבנייה. רק מעורבות יד ה' ונביאייה גרמה למלכי פרס לאשר את בניית בית ה', שהרי "פלגי מים לב מלך ביד ה' אל כל אשר יחפץ יטנו" (משלי, כ"א, א). דומה, כי הדגשה זו היא חיונית ביותר דווקא בספרי עזרא ונחמיה.

כבר העירו²⁴, כי בטפרים אלו מתוארת יד ה' כנסתרת בטבע, ופועלת באמצעות מלכי פרס. דבר

²³ מסתבר, כי חלק מהדמיון משותף לכל האיגרות של התקופה. אעפ"כ העמדת שתי האיגרות זו מול זו יוצרת את ההקבלה האמורה.

²⁴ ראה דברי קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרך ה, עמ' 510-511.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

זה בא לידי ביטוי בכל חלקי הספר. החל בהצהרת כורש - "העיר ה' את רוח כורש מלך פרס", (עזרא, א', א), דרך הבנייה - "... ובנו ושכללו מן טעם אלה ישראל ומטעם כורש ודריוש וארתחששתא מלך פרס" (עזרא, ו', יד), וכלה בעליות עזרא ונחמיה, שהיו שתייהן באישור המלך, והדבר מודגש בשתייהן: "ברוך ה' אלהי אבותינו אשר נתן כזאת בלב המלך לפאר את בית ה' אשר בירושלם" (עזרא, ז', כז), וכן "ואגיד להם את יד אלהי אשר היא טובה עלי ואף דברי המלך אשר אמר ליי" (נחמיה, ב', יח).

גישה זו בולטת כאשר מעמידים מולה את חזונו של חגי וזכריה. חגי וזכריה ניבאים לגאולה שתבוא עם מפלת המלכים הזרים ולא באמצעותם: "והפכתי כסא ממלכות והשמדתי חזק ממלכות הגוים... ביום ההוא... אקחך זרבבל בן שאלתיאל עבדי נאם ה' ושמתוך כחותם" (חגי, ב', כב-כג).²⁵ גישה זו, הרואה בדברי מלכי פרס ובמעשיהם את גילוי יד ה', מצריכה אמונה עמוקה. שהרי יכול הרואה לומר כי מלכי פרס פועלים מכוח שיקוליהם הענייניים בלבד, בלא כל הכוונה מצד ההשגחה העליונה.²⁶ כדי למנוע טעות זו העמיד המקרא שתי איגרות אלו - איגרת רחום ואיגרת תתני - זו מול זו, ללמדך, שאילו היה מלך פרס פועל רק לפי שיקוליו האישיים, היה מבטל את הבנייה, שהרי "קריאת דך מן יומת עלמא על מלכין מתנשאה ומרד ואשתדור מתעבד בה..." (עזרא, ד', יט; "עיר זו מאז ומעולם מתנשאת על המלכים, ומרידות וקשרים נעשים בה" - זהו נימוקו של ארתחששתא לביטול הבנייה). ומה שאמור ביחס לעיר נכון שבעתיים ביחס למקדש. הצלחת הבנייה - למרות שיקול זה - חייבת אפוא להתבאר מכוח יד ה'. בעצם, דבר זה מפורש בתשובת דריוש לתתני: "ואלהא די שכן שמה תמה ימגר כל מלך ועם די ישלח ידה להשניה לחבלא בית אלהא דך די בירושלם" (עזרא, ו', יב). משום כך יכול המקרא לסכם ולומר, כי הבנייה נעשתה "מטעם אלה ישראל ומטעם כורש ודריוש וארתחששתא מלך פרס" (עזרא, ו', יד). כביכול השווה הכתוב כבודו של מלך מלכי המלכים לכבוד מלכי בשר ודם. צו ה' בא לידי גילוי בצו מלכי פרס, וצו מלכי פרס הוא ביטוי לצו ה', ואין להפריד ביניהם. אילו נמנע המקרא מלשלב כאן את איגרת רחום היינו אולי נשכרים בלימוד היסטוריה, אלא שהיינו נפסדים שבעתיים בלימוד אמונה. לא היינו יודעים שהבית נבנה מכוח יד ה' בניגוד לשיקוליו האישיים של מלך פרס.²⁷

ואם לחשך אדם לומר: בניין זה שבנינו, עומד על יסוד רעוע, שאפילו רוח קלה באה ועוקרתו והופכתו על פניו; כל כולו בנוי על עובדה שלא הייתה, שכן איגרת רחום אירעה לאחר גמר הבנייה וכלל לא גרמה לביטול בניין הבית! אף אתה אמור לו: אף אנו יודעים את סדר הזמנים, ומן המקרא עצמו למדנוהו. אעפ"כ נאמנת עלינו הערכת המקרא כי איגרת מעין זו יכולה הייתה לגרום לביטול בניית הבית ע"י מלך פרס אילו פעל ע"פ שיקוליו כשם שגרמה לביטול בניית העיר, אלמלא יד ה' המטה לב מלכים; ומעלה עליו הכתוב כאילו גרם לביטול בניין הבית. הערכה זו נאמנת עלינו יותר מאלף עובדות היסטוריות, ובניין שבנינו עליה יציב וחזק הוא, שאפילו כל רוחות שבעולם באות ונושבות בו, אין מזיזות אותו ממקומו.

²⁵ לא כאן המקום לדון מדוע לא נקיים חזונו של חגי וזכריה. ראה ברכות, ד, ע"א: "ראויים היו ישראל לעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון אלא שגרם החטא". וכן יומא, ט, ע"ב, וספר הכוזרי, מאמר שני, סעיף כד.

²⁶ זו אמנם הגישה המסתמנת במחקרי ההיסטוריונים. ראה למשל דברי ת. תדמור: הרקע ההסטורי להצהרת כורש, בקובץ עז לדוד - מחקרים בתנ"ך - מוגש לדוד בן גוריון במלאת לו שבעים ושבע שנים, ירושלים, תשכ"ד.

²⁷ רעיון דומה מובע בתיאור בניית החומה (נחמיה, א-ו). נחמיה מקפיד לשלב בתיאור הבנייה את הפרעות הצרים לאחר כל שלב בבנייה. בסיום הבנייה מכריז נחמיה "ותשלם החומה בעשרים וחמשה לאלול... והי כאשר שמעו כל אויבנו ויראו כל הגוים אשר סביבתנו ויפלו מאד בעיניהם וידעו כי מאת אלהינו נעשתה המלאכה הזאת". רוצה לומר, למרות רשיונו של נחמיה מארתחששתא מלך פרס לבניית החומה לא היתה הבנייה מתאפשרת בלא יד ה' שסיכלה את שטנת הצרים.